

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО і м. ШЕВЧЕНКА

**В. Голубничий, Б. Кравців,
В. Кубійович і О. Оглоблин**

МІСТО

Відбитка ЕУ, зошит 20/21

Париж — Мюнхен

1965

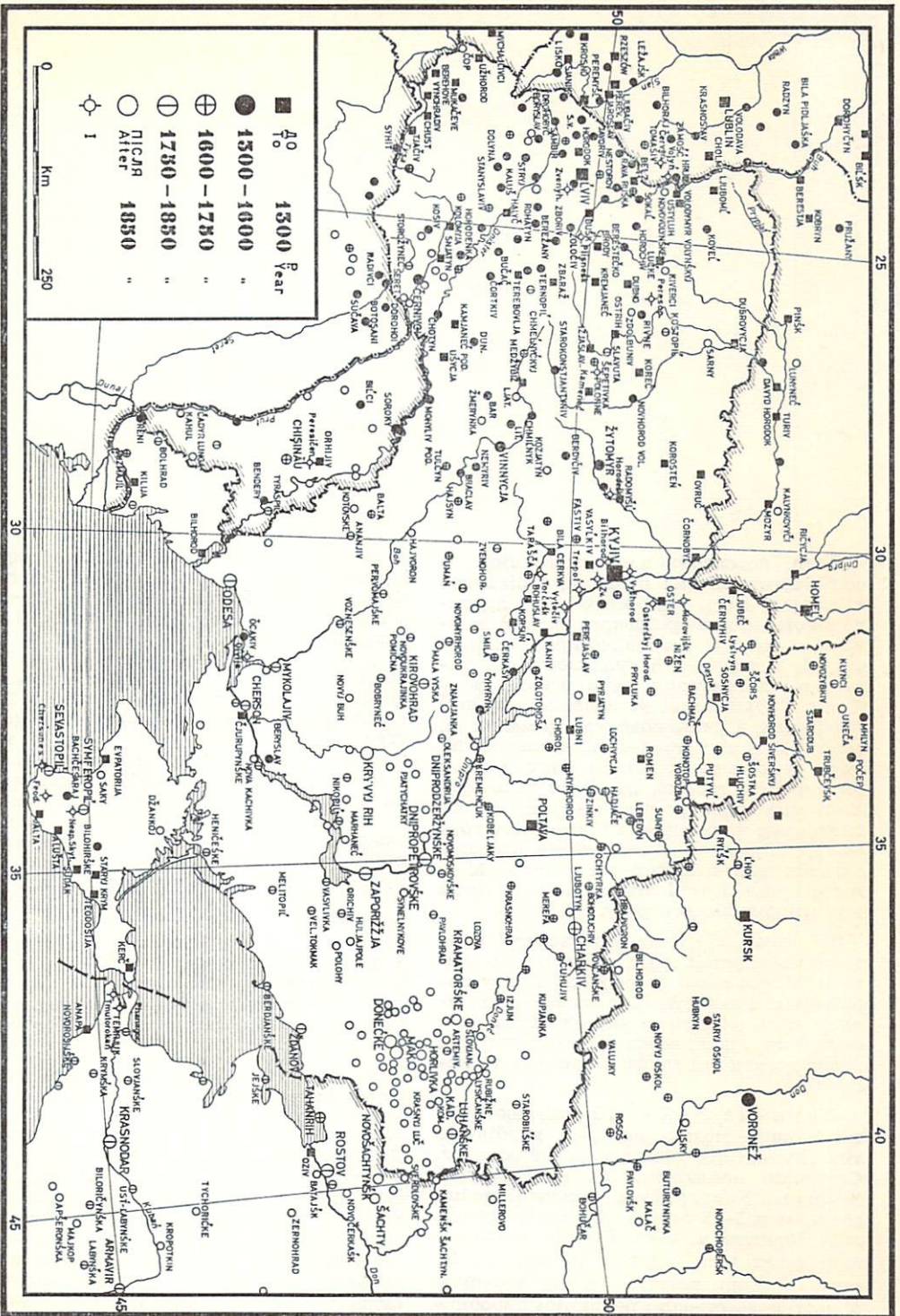
Місто, поселення замкненого типу, з особливими (міськ.) правами, з більшою кількістю меш., зайнятих — у протилежність до хліборобського сіль. оточення — гол. у ремісничо-пром. виробництві, в торгівлі й транспорті, як також в адміністрації та в різного роду культ. і суспільних установах і вільних професіях, а лише подекуди (в малих М. і м-ках) і в сіль. госп-ві. Виникнення М. було зумовлене, з одного боку, вищим рівнем сіль. госп-ва на даній території, відокремленням ремісничо-пром. виробництва від хліборобства і розвитком торгівлі і, з другого — потребами оборони, адміністрації й культ.-осв. життя. М. є госп., культ. і адміністративним центром для навколишнього р-ну.

Як усюди, так і на укр. землях критаїї, на підставі яких зараховують оселі до М. (чи м-ок), міняються, і тому порівняння кількості М. і міськ. населення у різні доби лише умовне. Крім того, статистичні дані, особливо для давніших часів, досить випадкові і часто-густо непевні.

Антична доба. Предвісником М. на Україні можна вважати найбільше трипільське поселення у *Володимирівці*. Справжні найдавніші М. на території нинішньої України були засновані щойно греками у 7—5 вв. до Хр. на узбережжях Чорного м. (див. *Греки*). Розташовані серед місц. племен, ці античні М. вели з ними жваву обмінну торгівлю й поступово ставали великими виробничо-ремісничими і торг. центрами. Найви-

датнішими з них були Ольвія в гирлі р. Бога, Тірас (Тіра) в гирлі Дністра, Фанагорія на Таманському пів., Танаїс у гирлі р. Дону, Херсонес, Теодосія, Пантікапей у Криму й ін. (див. карту на стор. 429). Найбільші з них стали М.-державами з дем. ладом. М. на узбережжі Керчинської протоки з 5 в. до Хр. входили до складу *Боспорського царства*; у 1 в. до і після Хр. грец. М. потрапили в залежність від Риму. Населення античних М. України складалося не тільки з грец. колоністів, але також з виходців з місц. племен — скитів (зокрема осілих), таврів, сарматів, тракійців. Обопільні впливи помітні і в культурі цих М. і в культурі місц. племен. До античних М. можна зарахувати *Неаполь Скітський*, столицю скитського царства в Криму, заснований у 3 в. до Хр. і заселений здебільша скитами й греками. Зародками М. можна вважати великі скитські городища — *Більське* і *Кам'янське* (див. *Кам'янка Дніпровська*).

В античних М. розвивалися різні роди ремесла: металургія, ювелірство, каменярство, ганчарство, ткацтво, гарбарство та ін., а також рибальство і виноробство. До Греції, Малої Азії, Єгипту вивозили з цих М. пшеницю, рибу, хутра, мед, віск, продукти тваринництва тощо, також рабів. Ввозили предмети розкоші, зброю, тканини, мист. кераміку, вино, олію та ін. М. мали прямолінійне планування з агорою-ринком як центром, будівлі були з каменю й цегли, вулиці мощені; все М. було оточене міцними ка-

Хронологія виникнення міст укр. земель

В. Кубішович

м'яними мурами, іноді 12 м висоти, бойовими баштами і добре укріпленими проїзними брамами (докладніше див. *Ольвія, Херсонес*). Грец. М. на півн. пережжі Чорного м. були значними осередками культури і мистецтва (храми, бібліотеки, театри тощо).

Від 3 в. по Хр. почався занепад античних М.; до остаточної загибелі їх призвела гунська навала у 4 в. по Хр. На руїнах деяких з них згодом виникли нові М. Зокрема відбудований у 5 в. Херсонес (Корсунь) зберіг античні традиції й відіграв велику роль у формуванні староукр. культури.

М. у княжу добу поставали з «городів» («градів»), оборонно положених і укріплених валами, тинами, ровами. Існування таких городів засвідчене вже для 6 в. по Хр. (антські городища), а згодом вони стали осередками плеємної орг-ції (див. ЕУ I, стор. 409—10). Більшість з них були невеликих розмірів, але деякі, положені особливо вигідно (при річкових перевозах, перевалах через гори тощо), ставали центрами торгівлі, і до них напливало населення, яке творило пригороддя й підгороддя, де розвивалася торгівля та ремесло.

За неповними літописними даними в Київ. Русі 9—10 вв. існувало 24 М. (на Україні найвидатніші: Київ, Чернігів, Переяслав, Перемишль, Червень, Вишгород, Білгород, Іскоростень, Вручий, Любеч, Туров, Пересічен); в 11 в. з'явилося ще 64 М. (з них на Україні: Берестя, Белз, Володимир Волинський, Бузьк, Пинськ, Прилука, Дорогобуж, Ізяслав, Луцьк, Тербоволь, Стародуб, Новгород-Сіверський, Курськ та ін.); у 12 в. згадуються нові 134 М. (зокрема на Україні: Галич, Дорогичин, Пересопниця, Путивль, Рильськ, Глухів, Остер, Канів, Корсунь і багато ін.); у 13 в. з'являється ще 47 нових М. (з них на Україні: Холм, Львів, Крем'янець, Кам'янець, Коломия, Бакота, Сосниця тощо). Загальна кількість відомих М. Київ. Русі 9—13 в. досягала 300, але фактично їх було значно більше.

Розміщення М. на території нинішньої України було нерівномірне. Найбільше їх було на сер. Подніпров'ї, зокрема поблизу Києва, на Волині і в Галичині; на Закарпатті перші М. поставали навколо замків (Ужгород, Мукачів, Хуст) або з осель нім. колоністів (Бардів, Берегів). Див. також карту ЕУ I, стор. 416 і карту, яка подає хронологію виникнення М. на укр. землях.

На цій карті представлені лише важливіші М. — всі ті, що мають титул М. тепер, та деякі важливіші, які мали його в минулому. Також із стародавніх М., що перестали пізніше існувати, позначено лише найважливіші. Невелике мірило карти не дозволяє подати назви всіх М. (зокрема на Донбасі). Скорочення: Artemiv. — Артемівське; Dun. — Дунайці;

Hrub. — Грубешів; Kad. — Кадіївка; Kom. — Комунарське; Lit. — Літин; Ljat. — Лятичів; Mak. — Макіївка; Neap. Skyt. — Неаполь Скитський; Osterškyj Horod. — Остерський Городок; Peresop. — Пересопниця; Perev. — Переворськ; Phanagor. — Фанагорія; Slovjlan. — Слов'янське; S. V. — Судова Вишня; Teod. — Теодосія; Zv. Zvenyhor. — Звенигород; Zvenyh. — Звенигородка.

Більшість М. була невеликого розміру і з незначною кількістю населення. Оборонна частина Києва (дитинець) займала за Володимира В. і за Ярослава Мудрого до 100 га; разом з підгороддям Київ мав якихось 500 га. У Чернігові дитинець мав площу 15—16 га, підгороддя до 100 га; числа для Переяслава — бл. 8,5 і 50 га, для Галича — бл. 50 і бл. 200 га. Ч. населення конкретніше невідоме: Київ (те саме і Новгород В.) нараховували в добу свого розквіту 50—100 000 меш. (Лондон, найбільше М. Зах. Європи у 14 в. — 40 000), меншими М. були Чернігів і Переяслав. Чимало М. не мало й 1 000 меш. До тат. навали постійно збільшувалася кількість М., їхній простір і ч. меш.

Староукр. М. поділялися на дві частини: міський центр («дитинець» або «верхне М.») був окремо, розташованою на підвищеному місці фортецею, укріпленою валами, стінами й ровами та захищеною природними умовами (річками, ярами тощо); тут містився князівський двір, резиденція єпископа, одна або й кілька церков з подвір'ями, приміщення для дружинників. Другу, більшу частину М. творило підгороддя (пригороддя), «окольний град» і «посад», що у Києві, Чернігові й ін. М. мало назву «поділ». Цю частину заселили здебільша ремісники, торговці й купці, згодом і вона була охоронювана також окремими укріпленнями. Ремісничо-торгові квартали підгороддя ділилися на «кінці» — поселення ремісників: кожум'яки селилися б. води, ганчарі б. глиниці, від чого квартали набували відповідних назв (напр., Кожум'яки, Гончарі у Києві). Іноді назви «кінців» визначалися етнічним складом їхнього населення. Вулиці М. здебільша сходилися до міськ. центру або торгової площі, інколи на їх напрям впливали природні умови або оборонні споруди. Внаслідок обмеження території М. оборонними мурами міські забудови були скупчені, а вулиці вузькі. Житлові будинки були з дерева, муровані — перев. палаци князів та єпископів, церкви й монастирі; ці останні часто мали оборонні споруди. Див. також плян стародавнього Києва (ЕУ 2, стор. 1003) і Чернігова.

Основу госп. розвитку М. княжої доби становили ремесла і торгівля. Високо розвинені у 11—12 вв. ремесла нараховували понад 60 окремих видів виробництва, не раз вузько спеціалізованих.

Торгівля мала унормований характер; у кожному м. для неї було виділене спеціальне місце — торг (торжок, торжище, базар). У Києві, що був центром транзитної торгівлі між Сх. і Зах., на поч. 11 в. було вісім торгів; тут переували купці не тільки з різних м. Руси, але й з багатьох країн Зах. й Сх. Деякі з чужоземних купців («гості») мали в укр. м. окремі квартали і церкви. Частина населення м. займалася хліборобством.

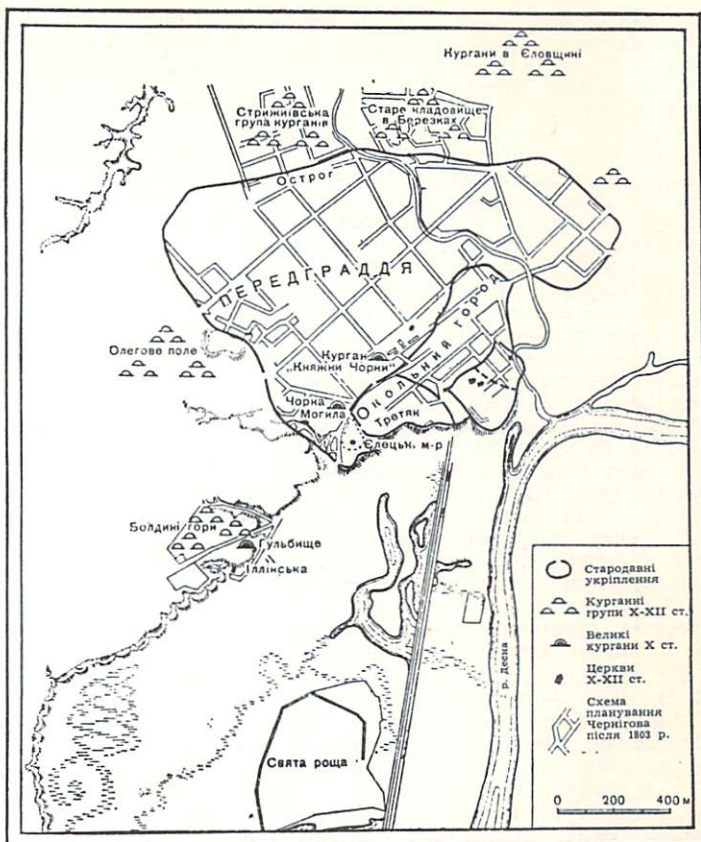
Населення менших м. було в соц. відношенні мало диференційоване і в основному не відрізнялося від сіль. Лише в більших м. творилися зародки міщанського стану. На чолі його стояли купці, що вели торгівлю з закордоном («гості»), які подекуди й зливалися з боярами, що також часто брали участь у закордонній торгівлі; нижче від цих «луччих людей» стояли чорні люди

(чернь), до яких належали звичайні торгівці і ремісники, далі хлібороби та князівська, боярська й церк.-монастирська челядь. Соц. диференціяція міськ. населення того часу була досить пливка. Управа м. належала князям або призначуваним ними урядникам — тисяцьким (в Гал.-Волинській державі у 13-14 вв. воеводам) і соцьким. Ці урядники, хоч і призначували ки, поступово ставали у взаєминах з ним речниками міськ. населення. Деякі адміністративні й судові функції виконували також княжі слуги-типуни (тіуни). Органом народоправства по більших м. було віче — заг. збори вільних людей для розгляду справ особливого значення. Самоуправою користувалися в той час по м. деякі чужонац. групи, зокрема в Гал.-Волинській державі її мали з 13 в. вірмени, жиди і особливо нім. колоністи (*Матдебурзьке право*, що його пізніше діставали й ін. нац. групи). Купці і ремісники мали подекуди змогу утворювати свої проф. об'єднання з деякими авто-

номними правами; відтоді відомі зародки ремісничих цехових об'єднань-дружин.

Велику роллю відігравали м. княжої доби в розвитку культури. Як осередки держ. і рел. життя, вони сприяли розвитку книжного знання, письменності й освіти, літератури і мистецтва. При княжих дворах і по міських монастирях та церквах поставали перші школи, бібліотеки. Будівництво церков, княжих палаців і оборонних споруд впливало на розвиток архітектури, живопису, скульптури та різного роду прикладного мистецтва. Високим рівнем своєї економіки і культури м. Київ. Руси дорівнювали передовим м. тогочасного світу.

Розвиток староукр. м. припинився через тат.-монгольську навалу 1239—41 рр. Більшість м. на території Центр. і Сх. Укр. Земель разом із столичним Києвом були важко зруйновані, а деякі цілком знищені. Спустошення зазнали також волинські й гал. м.; проте, за малими винятками, всі вони незабаром були відбудовані й наново укріплені, а навіть

План княжого города Чернігова (за Б. Рибаківим)

постали нові (Холм, Львів). Більші М. Зах. земель формувалися з поч. 13 в. своїм зовн. виглядом і внутр. життям за зах.-евр. зразками.

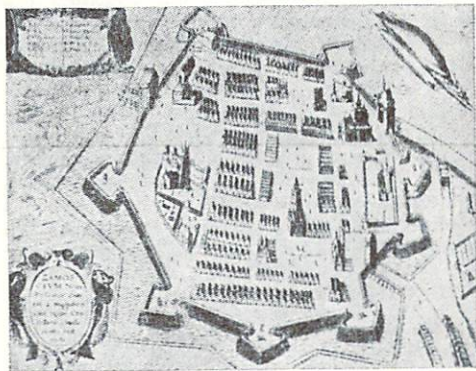
Сер. 14 — сер. 17 вв. Після тат. навали 1239—41 рр. лише М. в Гал.-Волинській державі не припинили свого розвитку. Більші з них оформилися в самостійні з юридичного й госп. погляду одиниці. Такими вони залишалися і під Польщею (Галичина, Зах. Поділля) чи Литвою (Волинь, Сх. Поділля).

Натомість М. на Центр. і Сх. Землях за час 120-літнього тат. панування були в стані занепаду і почали розвиватися тільки з переходом під лит. зверхність у другій пол. 14 в. Розвиток існуючих М. і заснування нових були викликані вимогами оборони і колонізації загрозлених тат. наскоками пограничних земель. За своїм характером це були здебільшого адміністративно-оборонні пункти з хліборобським в основі населенням і лише з частковою концентрацією в них торгівлі й ремесла. Їхню топографічну структуру визначали укріплені замки-фортеці, з більшими або меншими ремісничо-торговими пригороддями під їхніми мурами або й окремими хліборобськими поселеннями поблизу. За В. кн. Витовта ці замки-М. сягали берегів Чорного м., після його смерті (1430) оборонна лінія відійшла на півн., у зону півн. Лісостепу (див. докладніше *Замки*). Численні замки вже існуючих М. поставали також у Гал. землі, на Волині й на Закарпатті. Під охороною замків населення М. постійно і скоро збільшувалося. Колонізаційний процес на Поділлі й Правобережжі був перерваний у кін. 15 в. нападами крим. татар, зокрема погромом Києва Менглі-Гіреєм (1482). З цього занепаду укр. М. почали підноситися тільки в другій пол. 16 в. вже в складі Поль. Речі Посполитої, коли в наслідок нової колонізації заходами поль. влади і магнатів відновлено багато зруйнованих і запустілих М. і замків та засновано нові. Цей процес ще поживався у першій пол. 17 в.: в самих тільки восводствах Київському та Брацлавському в той час постало бл. 300 нових М. і м-ок. На розвиток і відновлення М. впливало також зростання політ. сили козацтва, під охороною й опікою якого відродився Київ, ставши знову центром нац.-рел., культ. і госп. життя, і багато ін. М., що з незначних міських поселень чи то й сіл ставали адміністративно-військ. осередками козацтва (Чигирин, Біла Церква, Фастів, Терехтемирів та ін.).

У пол. 17 в. на укр. землях було бл. 1 000 осель з титулом М. чи м-ок: на зах.-укр. бл. 440, на сх.-укр. бл. 530; з них у Київ. восводстві — 385, перев. м-ок. Більші з них на держ.-королів-

ських землях мали магдебурзьке право і окремі привілеї, менші — на приватних панських землях — відрізнялися від сіл лише тим, що їхні мешканці були звільнені від панщини і сплачували чинш або данину в натурі. Справжні — своєю екон. структурою й виглядом — М. гол. чином існували на Волині і в Галичині, які були менше загрозлені тат. наскоками. Звідти проходили гол. торг. шляхи із зах. на Чорне м. і Близький Сх. Внутр. торгівля М. — гол. обмін хліборобськими продуктами села і ремісничими М. — відбувалася на торгах, закордонна — на річних і піврічних *ярмарках*, які притягали купців з різних країн Зах. і Сх. Більші М. мали т. зв. право складу, на основі якого приїжджі купці мусіли затримуватися на деякий час у даному М. і давати там свій крам на продаж місц. купцям. Зменшення торгівлі з Причорномор'ям і Близьким Сх., спричинене зайняттям Константинополя турками, а Криму татарами та зміною міжнар. торг. шляхів, загальмувало екон. розвиток М. у другій пол. 15 в. майже на 100 рр.

Найбільшим М. України і одночасно її найважливішим торг. і пром. центром був тоді Львів (у пол. 17 в. — бл. 30 000 меш.), далі Київ (бл. 15 000) і Кам'янець Подільський (понад 10 000); інші важливіші М.: в Галичині — Перемишль, Стрий, Сянік, Ярослав; на Волині — Луцьке, Володимир, Крем'янець, Острог; на Холмщині — Замостя, Холм, Красностав; на Підляшші — Берестя; на Поліссі — Пинське; на Поділлі й Брацлавщині — Бар, Брацлав, Вінниця; на Київщині — Житомир, Овруч, Біла Церква; на Лівобережжі — Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський, Переяслав.

Плян м. Замостя (поч. 17 в.)

Населення М. за національністю і віровизнанням зазнало деяких змін порівняно з княжою добою. Вже за Гал.-Волинської держави до М. Зах. України припливали чужинці — гол. німці, вірмени, поляки й жиди, а під час поль.-

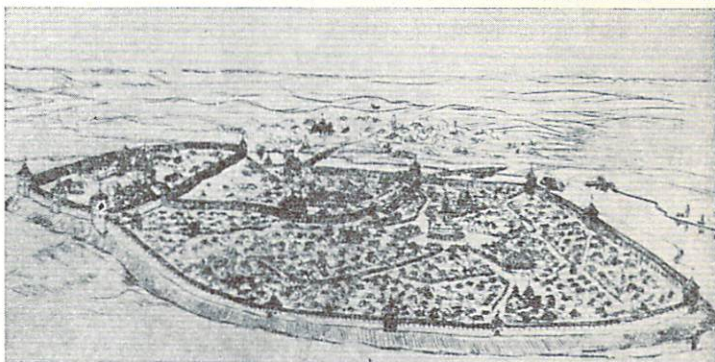
лит, володіння також італійці. У 16 в. більшість німців і вірмен зазнала польонізації, наслідком чого М. Зах. України набули мішаного укр.-поль.-жид. характеру, здебільшого з перевагою польцизни. Людність М. Центр. і Сх. України була перев. укр.

Своїм зовн. виглядом більші зах.-укр. М. були подібні до М. Зах. — Польщі, Німеччини, Чехії. Львів, Перемишль, Кам'янець, Замостя та ін. мали форму чотирикутника, оточеного високими і грубими мурами із стрільницями й оборонними баштами та брамами. Посередині М. був чотирикутний ринок з ратушею, де сходилася регулярна мережа вулиць. Вулиці були вузькі, забудова щільна, муровані будинки дво- і триповерхові, з трьома вікнами на кожному поверсі. Багато будівель було в ренесансовому стилі (див. *Львів*, стор. 1407). За мурами М. творилися передмістя — підгороддя або підзамчя. М. Центр. і Сх. України забудовувалися не так щільно, вулиці не мали регулярної мережі; будинки були перев. з дерева. М. розташовувалися б. укріпленого замка й часто мали власні укріплення (див. *Київ*, стор. 1005—06), на Лівобережжі прості, здебільша земляні й дерев'яні. Більшість осель з титулом М. і м-ок своїм виглядом мало чим відрізнялися від сіл.

Великі зміни на цей час сталися і в устрої М. У княжу добу вони перебували у тісному зв'язку з землею, у 14—15 вв. відокремилися від села з госп. і правного погляду. Це сталося завдяки поширенню нім. магдебурзького права. М. дістали самоврядування з власними управліннями і судами (докладніше див. *Магдебурзьке право*). Міщанство ставало окремим станом, засновано *цехи*, які об'єднували ремісників за їхніми фахами. Повне магдебурзьке право мали лише більші М., рента М. і м-ок підпорядковувалися своїм дідачам і державцям, деякі з них мали самоврядування. Проте порівняно з Зах. Європою права М. в Речі Посполитій, зокрема на Україні й Білорусі, були обмежені, а магдебурзьке право дещо модифіковане. Король, воєводи, старости самі призначали урядовців на чолові посади в деяких М. і втручалися в міські справи. Міщани різних нац.-віроісповідних груп підлягали різним юрисдикціям. Нарешті, М. не мали свого представництва у соймі і соймиках,

а шляхта постійно обмежувала їхні права, зокрема і в екон. діяльності (напр. вилучені з-під міськ. зверхності «Юридики»), що призводило до їх занепаду.

На Закарпатті більші королівські М. (Ужгород, Мукачів) у 14 в. втратили привілеї «вільних», себто самоуправних М. Пізніше, хоч вони на деякий час підпали під владу

Плян м. Чигирин в 17 в. (за Г. Логвином)

магнатів, поодинокі їхні привілеї були далі шановані. Їхня орг-ція відповідала приблизно статутіві М. на магдебурзькому праві.

За соц. структурою населення М. поділялося в основному на три групи: т. зв. патриціят — міські багатії, які мали провід, сер. міщанство та незаможне — плебс; за нац. складом перев. укр. були дві останні групи. Мешканці передмість були обмежені в торг. і ремісничій діяльності й не користувалися всіма правами М. («містичів»). Окрему групу становили підданські селяни підміських сіл, залежні від шляхти і міських багатіїв, та челядь і залежні ремісники в садибах і міськ. госп-вах шляхти та духовенства. Така соц. диференціація була прикметна для більших М.; населення менших М. було більш однотайне: до його складу входили гол. ч. торгівці й ремісники, підлеглі «ратушному праву», та численні селяни, здебільша підданські. Чималий відсоток населення М. творило незалежне і від міськ. самоврядування і від влади королівських урядників духовництво — світське і чернече; катедри й монастирі мали власні зем. посілости й підданих, що займалися сіль. госп-вом, різними промислами, а також торгівлею. Окрему групу людности М. становили *жиди*, які мали власну самоуправу поза магдебурзьким правом. Деяку самоуправу в рамках міськ. самоуправління мали *вірмени*.

До соц. диференціації в М. приєднувалася ще рел.-нац. В деяких М. магдебурзьким правом користувалися лише римо-католики, отже участь українців у самоврядуванні була обмежена. (Виятком був Кам'янець Подільський, де

були три громади: укр., поль. та вірмен.). Там управа М. була в руках поляків, укр. міщани часто діставали для мешкання тільки невеликий квартал, їх обмежували в цеховій, проф.-ремісничій і купецькій діяльності, не дозволяли будувати церкви тощо. Найбільше обмежень українці зазнавали у Львові (див. стор. 1408), але навіть у менших М., де вони становили більшість, перевагу в управі М. мали латинники. Укр. міщани мусіли вести одночасно боротьбу і проти соц. і проти рел.-нац. гніту (спільно з усім «по-спільством»). У цій боротьбі орг-цією укр. міщанства стали *братства*. Завдяки їхній діяльності в часи, коли вищі стани почали підпадати польонізації, керівництво укр. нац. життям переходило до міщанства. Укр. міщанство, зокрема у 16 в., стало осередком боротьби за укр. права на рел., політ. і культ. полі. Воно також дало нове спрямування і укр. погранично-степ., здобичницькій козацьчині — підсилило її активними, інтелектуально вищими силами та приєднало її до спільних нац.-політ. змагань та прагнень держ. відродження України.

Укр. М. того часу відігравали визначну роль в розвитку культури; в них зосереджувалося літ. життя, освіта (братські школи, колежі, тощо), переписування книжок, а пізніше друкарська і видавнича справа (Львів, Острог, Луцьке, Київ). Високого рівня досягло міське будівництво, створивши зразки укр. архітектури і сприявши розвиткові образотворчого і багатьох ділянок прикладного мистецтва. М. України, зокрема Зах., були також важливими поль. і жид. культ. осередками.

Пол. 17 — кін. 18. в. М. України цієї доби розвивалися під знаком політ., соц. і екон. змін, що їх принесло повстання Б. Хмельницького 1648 р. і утворення коз.-гетьманської держави. Поділ України на рос. і поль. сфери впливів (1667 і остаточно 1686) спричинив те, що доля М. і міщанства пішла ін. шляхами на Правобережжя й Зах. Україні, які залишилися під владою Польщі, ніж на Гетьманщині.

М. Зах. України й Правобережжя перебували, починаючи з пол. 17 в. в стані занепаду. Він був викликаний занепадом торгівлі з Близьким Сх. і зміною торг. шляхів (це відбулося зокрема на М. Зах. України, упадок яких почався вже в першій пол. 17 в.), майже безнастанними війнами та політикою поль. шляхти й магнатів, які обмежували самоврядування М. і їхнє екон. життя. Наслідком цього М. і міщанство зубожіли: торгівля підупала, цеховий лад зазнав розкладу, бо паралельно ширилося і позацехове ремесло (двірські ремісники і т. зв. «партачі»). Одночасно в М. зростав жид. еле-

мент, який, виконуючи роль торг. і кредитових посередників, часто адміністраторів магнатських маєтків, зосередив у своїх руках більшість пром. і торг. підприємств та кредитових операцій. Разом з упадком М. зменшувалося їхнє населення, зокрема більших (напр., у Львові з 30 000 у пол. 17 в. до 20 000 у пол. 18 в.).

М. Зах. України й почасти Правобережжя дедалі польонізувалися, особливо у 18 в., а укр. міщанство ставало менш активним. Братства обмежували свою діяльність церк. справами, осередок укр. культури перейшов на Гетьманщину, куди й виїхало з зах. укр. М. чимало культ. діячів. Архітектура була в стані застою, хоч у той час постало кілька видатних будівель-церков (собор св. Юра у Львові), ратуша в Бучачі тощо.

Цілоком відмінним шляхом пішов розвиток М. Гетьманської держави. Після знищення або вигнання поль. адміністрації й частини шляхти основним чинником міськ. життя стало, поряд з міщанством, козацтво, в лави якого вилося також чимало міщан. Особливе значення в Гетьманській державі мали більші М. з своїм патриціатом, екон. і культ. стан якого був досить високий. Ці М. мали маґдебурзьке право. Менші М. і м-ка мали неповне, т. зв. ратушне самоврядування. Їх пром.-сть і торгівля (ярмарки) не стояли високо, і більшість населення було сіль.-госп. На Гетьманщині нараховують бл. 90 М. і м-ок (друга пол. 17 в.); за ревізією 1764 р. (без Полтавського і 4 сотень Миргородського полків) на Гетьманщині було 117 М. і м-ок. Ці М. і м-ка були засновані перев. в першій пол. 17 в. у зв'язку з колонізацією Лівобережжя, деякі (зокрема на півд. пограниччі) пізніше. Гол. М. Гетьманщини 17—18 в. — Київ, Батурино і Глухів (гетьманські столиці); Стародуб, Ніжен, Чернігів, Переяслав, Прилука, Лубні, Полтава, Миргород, Козелець і Гадяч (полкові осередки); Новгород-Сіверський, Остер, Погар, Мглин, Почеп, Кролевець (сотенні осередки). Докладних даних про ч. меш. М. немає; загалом вони були невеликі. Навіть Київ у пол. 18 в. мав усього 2 450 дворів (тобто яких 15 000 меш.). 1781 р. Ніжен мав 1 623 двори, Глухів — 1 085, Стародуб — 863.

За нац. складом населення М. Гетьманщини було майже виключно укр.: зовсім зникли поляки і залишилося дуже мало жидів, зате з'явилося деяке ч. росіян, зокрема в Києві та в ін. торговельних та адміністративних осередках, а також на півн. Гетьманщині (т. зв. «розкольничі» слободи в Стародубському й Чернігівському полках). У півн. М. було трохи білорусів. У Ніжені, Переяславі й Києві були досить численні коло-

ні греків. Крім того, було трохи волохів, балканських слов'ян, а з пол. 18 в. грузинів.

Порівняно з добою до 1648 р. соц. структура міськ. людности зазнала деяких змін. До складу населення М. входило, крім міщанства (воно й далі ділилося на патриціят, сер. міщанство й плебс), козацтво й коз. старшина, більшість яких, крім сіль. госп-ва, були зайняті в торгівлі й промислі, в яких мали більше свободи, ніж міщани. Як і раніше, в М. жило духовенство світське й монастирське та різні групи «підданського» населення, залежні від старшини і монастирів. У Києві і більших М. Лівобережжя було чимало рос. військових.

В основному міщанство зберігало свої давні права, але коз. старшина намагалася їх зменшити, і лише деякі гетьмани (Б. Хмельницький, І. Мазепа, Д. Апостол) забезпечували М. привілеї чи надавали нові. Самоврядування М. обмежувала, крім того, централізаційна політика Москви, яка, почавши з 1654 р., призначала до Києва, а також до деяких ін. більших М. України воявод та військ. залози. Виборні початково міські посади ставали по великих М. все більше привілеєм коз. старшини або переходили (як, напр., у Києві в пол. 18 в.) до призначуваних рос. урядом рос. офіцерів чи урядовців, іноді навіть неукраїнців. Менші М. часто-густо потрапляли шляхом гетьманських чи царських надань у власність верхівки коз. старшини.

Після скасування гетьманату 1764 р. почалася поступова ліквідація самоврядування М. Лівобережжя. На більші укр. М. поширено рос. «городове положення» 1785 р., на підставі якого були створені дві, залежні цілком від губернатора і казенної палати, думи — заг. і «шестигласна», до компетенції яких належали всі важливі справи міськ. урядування. За магістратом зберігалася тільки судова влада над міщанами і завідування цехами.

З екон. погляду більшість М. Гетьманщини мала мішаний характер: пром.-торг.-рілний. Для пром.-сти характеристична дальша диференція виробництва; у першій пол. 18 в. в деяких М. (напр., у Києві, Ніжені) виникли перші мануфактури. Рос. централістична політика намагалася підпорядкувати торгівлю М. Гетьманщини інтересам рос. уряду й ринку. Це виявлялося м. ін. у протегуванні торг. діяльності рос. купців на Україні. Попри це у більших М. виросло заможне купецтво, організоване в крамарські сотні (з другої пол. 18 в. — гільдії). За нац. складом воно було укр., але відчувало чимраз більшу конкуренцію рос. купецтва (зокрема в Києві) і подекуди греків та ін.

Культ. життя М. Гетьманщини в другій пол. 17 — впродовж 18 вв. досягало високого розвитку. Київ з осідком митр., численними монастирями і церквами, Києво-Могилянською Академією, друкарнею Києво-Печерської Лаври став центром культ. життя всієї України, особливо в часи гетьмана І. Мазепи. Важливими культ. осередками були Чернігів і Новгород-Сіверський — терен літ. і друкарської діяльності Л. Барановича; Переяслав, що мав, як і Чернігів, колегію, гетьманські столиці Батурин і Глухів. Цінними творами позначився розвиток різних ділянок літератури й мистецтва — малярства, різьби тощо. Особливого розвитку досягла укр. архітектура в будівництві церков, ратуш й ін. будівель у бароковому стилі (коз. бароко). Високо стояла наука й освіта, гол. осередками яких були Київ, Чернігів, Переяслав, а в кін. 18 в. ще й Новгород-Сіверський та Полтава.

З пол. 17 в. почали засновуватися М. на Слобідській Україні у зв'язку з її заселенням укр. виходцями з Наддніпрянщини. Це були військ. укріплені оселі, в яких — гол. в полкових центрах — стали оселюватися також ремісники й купці. Сильніше їх зростання припадає щойно на 18 в. У 1770-их рр. Слобідська Україна нараховувала (без Острозького полку) вже 8 М. і 44 м-ка. 1773 р. — гол. полковий М. мали таке ч. меш. (у тис.): Охтирка — 11,0 (1732 — 4,7), Харків — 10,1 (3,7), Суми — 9,8 (3,8), Острозьк — 9,1, Ізюм — 4,6 (1,6). Як і на Гетьманщині, більшість М. Слобожанщини становили козаки, а основним заняттям було хліборобство. Своїм госп. характером М. Слобожанщини не різнилися від М. Гетьманщини.

Від кін. 18 в. до 1860 р. Після зайняття Півд. України Росією та її колонізації засновано там у другій пол. 18 в. і на поч. 19 в. ряд нових М. Перші з них постали як пограничні фортеці для забезпечення півд. кордонів імперії (напр., Єлисаветград, Новомиргород, Олександрія, Олександрівське, Павлоград та ін.; на Кубані — Катеринодар та ін.) або морських берегів (Херсон, Миколаїв, Таганріг); незабаром засновано було торг. порт Одесу; у Криму виник військ. порт Севастопіль і адміністративний центр — Симферопіль. Назагал у другій пол. 18 і на поч. 19 в. в Степ. Україні (без Криму) постало 22 М., а тільки 4 залишилося з тур. чи тат. часів.

М. Центр. і Сх. Земель в умовах рос. колоніальної політики поволі змінiali своє обличчя. Насамперед це торкається правового стану й устрою М., що ставав досить подібним до ін. М. імперії. 1835 р. було остаточно ліквідовано магдебур-

зьке право в Києві (відновлене 1802), а самоврядування ін. М. було обмежене здебільшого рамками комунального господарства і суто-профес. справ міщанської частини людности М. На Правобережній Україні подекуди зберігалися залишки поль. устрою М. (таким реліктом зокрема були приватно-власницькі М. на Волині й Поділлі, що існували до 20 в.). На півдні, зокрема у приморській смузі, завдяки транзитові, звільненню від мита (Одеса) і гол. різнонац. складові людности, М. довгий час зберігають інтернац. обличчя. Чимраз більшого впливу на життя М. набуває місц. рос. адміністрація. Мінялося і соц. співвідношення населення М., зокрема більших. Дворянство укр. й неукр. (на Правобережжі — поль., на півдні — частково рос.) походження, пов'язане з М. численними інтересами (службово-становими, екон., зокрема торг., культ.-осв. тощо) й чимраз більше тривалим, а то й сталим побутом; чиновництво (значною частиною рос., а на Правобережжі частково поль. походження), військові, духовенство (чимраз більше рос. або русифіковане), нарешті, інтелігенція — поволі змінюють соц., а зараз і нац. обличчя М. Наплав рос. елементу серед міщанства, особливо купецтва (перев. 1 й 2 гільдій) витискає укр. патриціят, а згодом і міщанство взагалі з їх традиційних екон. позицій і затримує укр. міщанство в межах передмістя. Наслідком цього була русифікація більших М. Центр. і Сх. Земель. Лише в невеликих (пов.) М. і м-ах укр. міщанство, зайняте не тільки в торгівлі й ремісництві, але великою мірою й у хліборобстві, зберігає свою перевагу й тим самим укр. характер М. На Правобережній Україні торгівля й ремесло, як і раніше, залишаються перев. в руках жид. людности. На півдні України, зокрема у портових М., важливі торг.-пром. підприємства були, крім того, в руках вірмен, греків, а також (особливо закордонна торгівля) купців зах.-евр. походження.

М. на Зах. Укр. Землях у час переходу під Австрію (1772—74) перебували у великому занепаді. За винятком вільного м. Львова з своєю самонадзоревою й міщанськими привілеями, ін. М. і м-ка Галичини належали до старостинських або здебільша — до приватних магнатських маєтків. Їхнє ремісничо-торг. населення платило панам підданські чинші, а передміщани відробляли панщину.

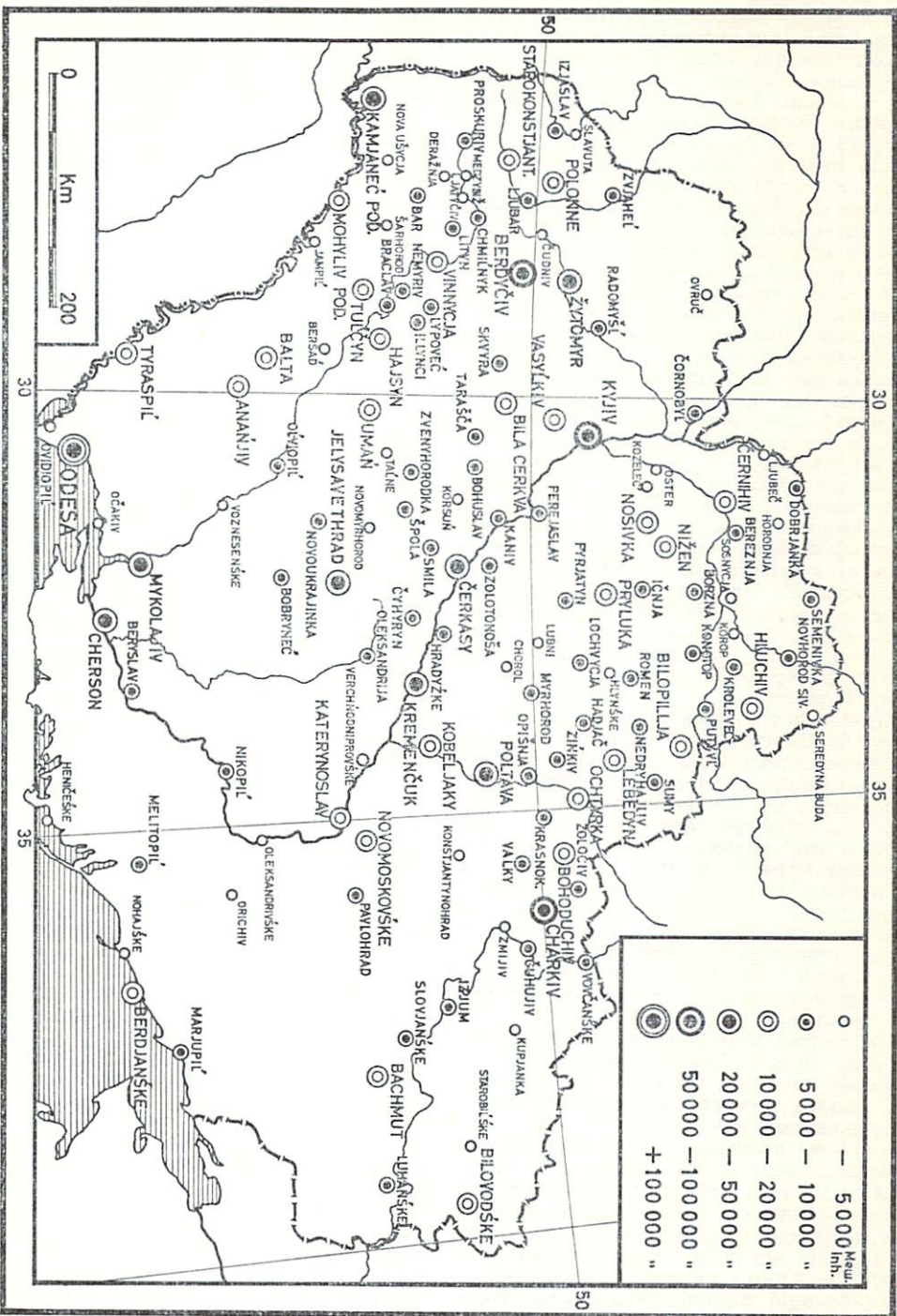
Перехід під владу Австрії позначився далекосяжними змінами, насамперед у соц.-правній ділянці. Перші австр. закони звільнили міськ. населення від особистого підданства і вилучили міськ. території. Нагляд над справами М. пере-

брала австр. адміністрація, що внесло більш правові відносини, зокрема щодо укр. населення. В госп. ділянці, розбудова битих шляхів, які сполучали Львів з Віднем і більшими М. Галичини й Буковини, дала поштовх до розвитку торгівлі. Поряд із Львовом, гол. М. губернії із славними зимовими ярмарками — «контрактами», 1779 р. право вільного торг. М. дістали Броди, жид. громада яких сконцентрувала в своїх руках усю транзитну торгівлю Австрії з Росією й України з Зах. Європою. Пожвавили свою торгівлю Перемишль і Ярослав; торг. центрами стали відомі своїми річними ярмарками подільські М. — Тернопіль, Улашківці, Бучач. Зате пром-сть М. не виходила із стадії ремісничо-мануфактурного виробництва.

З нац.-політ. погляду, перехід під Австрію, при напружених у першій пол. 19 в. взаєминах між австр. урядом і поляками, означав зменшення впливу поль. адміністрації, над якою стала надярдна, нім., отже і послаблення польонізаційного натиску в М. У зв'язку з припливом нім. елементу — урядовців, купців та війська, і з введенням нім. мови, як урядової, більші М. Галичини й Буковини, зокрема Львів, Чернівці і Броди набули назовні нім. характеру. Вкінці приєднання частини укр. земель до Австрії мало культ. значення. Всі ці зміни сприяли зміцненню укр. елементу в М. Львів, Перемишль і Ужгород, осідки укр. владик стали осередками укр. нац. життя.

На укр. землях під владою Росії міськ. оселями вважалися ті, більшість населення яких належала до міщанського стану з правом займатися торгівлею й ремеслом. Вони поділялися на М. («городини» — губ., пов., т. зв. «безуездные» та заштатні, що в них не було осідку держ. адміністрації), які мали повні міськ. права, зокрема самоврядування, й містечка. У 1860-их рр. на Центр. і Сх. Землях (без Криму й Зах. Волині) було 113 М. і 547 м-ок (на Правобережжі, Гетьманщині й Херсонщині; м-ок не було на Слобожанщині і в півд.-сх. Степу); на 12 802 000 меш. у М. жило — 1 394 000 (10,9% всього населення); у м-ках — 1 340 000 (10,5%). У той час у Галичині було 109 М. і м-ок (їхнє ч. і статус був остаточно схвалений у 1896 р.) з 505 000 меш. (17,6% всього населення).

У 1858 р. на 850 М. і м-ок всіх укр. земель ледве 62 мало понад 10 000 меш. (в тому ч. 18 понад 20 000), 5 — понад 50 000 меш.: Одеса (114), Київ (71), Львів (70), Бердичів (54), Харків (50). Важливіші М. були розташовані на водних і сухопутних вузлах шляхів і жили перев. з торгівлі. В найбільших М. була розвинена фабрична пром-сть; більшість М. були та-

Міста Центр. і Сх. Земель у 1860 р.

В. Кубітович

кож важливими адміністративними і культ. (4 ун-ти) центрами. М-ка мало чим різнилася від сіл, і значна частина їх населення займалася сіль. госп-вом.

Розміщення М. на Центр. і Сх. Землях (тобто в межах УСРР до 1939 р.) та їх величину на 1860 р. подає карта. На ній представлено ті оселі, які 1860 р. мали титул М., а також тогочасні м-ка, зокрема ті, що є тепер М.

1860—1914 рр. Скасування кріпацтва й приплив сіль. населення до М., будова залізниць почавши з 1860-их рр., розбудова пром-сти за останні десятиліття 19 в., збільшення капіталів вплинули на швидке зростання М., зокрема з кін. 19 в. Особливо зросли М., які мали корисні транспортні умови, нові виникали в гірничо-пром. р-нах і у Донбасі, а також у Дніпровському й Дрогобицько-Бориславському пром. р-нах, зате занепадали ті, які обійшла залізниця. Зміну величини М. і міськ. населення можна бачити на прикладі Центр. і Сх. Земель:

Групи М. за числом населення	1858 р.		1910 р.	
	ч. М.	їх населення в 1000	ч. М.	їх населення в 1000
до 20 тис.	101	701	76	1067
20—50 „	8	227	28	370
50—100 „	3	174	9	626
понад 100 „	1	114	5	1172
Разом	113	1216	118	3735

Людність М. становила 1858 р. 10,9% всього населення, 1897 — 11,6%, 1910 р. — 19,3% (в тому ч. 6,6% в 4 М. з населенням понад 100 000 меш.). Найсильніше збільшувалися великі і новопосталі М. Донбасу та пром. Придніпров'я. У 1858—97 рр. все населення Центр. і Сх. Земель зросло на 85%, М. на 120%, великих М. — на 140%. Затє занепадали м-ка через конкуренцію фабричного виробництва з ремісничим і кустарним та великих торг. фірм з дрібним купецтвом. Їхня людність за 1858—97 рр. зросла лише на 72%. Чимало з них з екон. погляду було селами, натомість ряд справжніх М. не були ними з юридичного (напр., Юзівка — сучасне Донецьке з 48 000, Кам'янське — теперішнє Дніпродзержинське з 35 000 меш. й багато ін.).

Населення в давніше розбудованих М. і гол. в новопосталих пром. центрах збільшувалося не так від припливу з перенаселених укр. сіл, як скорше з суто рос. земель (див. ЕУ 1, стор. 148—49). Прибулі до М. повинні були мати пашпорти з місця свого походження та одержати в поліції право на проживання в даному М., а влада давала перевагу виходням з корінної Росії (особливо до М. Півд. України), бо вони були ремісниками, натомість стримувала приплив укр. селян. Ч. росіян у М. України збільшував також напливовий адміністративний елемент. В нових пром. М. півд. й

півд.-сх. України вже відразу переважало рос. робітництво, а укр. поступово русифікувалося. На хід русифікації пролетаріату на Україні поважний вплив мала також діяльність рос. політ. партій та профспілок, що виникли в укр. М. значно раніше, ніж укр. орг-ції. На противагу русифікаторським засобам царського уряду, рос. церк. і гром. чинників до самооборони в більших укр. М. (бо в менших все ж таки перемагав місц. укр. елемент) стала нечисленна укр. інтелігенція. Попри цензурні перешкоди і поліційні переслідування вона створювала напівлегальні й тасмні осв., наук., кооп., пізніше й політ. орг-ції та видавала пресу. Тільки на поч. 20 в. заг. зростання укр. свідомості і факт, що серед робітництва стали діяти й укр. політ. партії, спричинилися до збільшення укр. впливів у М. Однак аж до кін. 1920-их рр. пром. М. України були сильно зросійщені.

Слабшою була урбанізація на Зах. Україні. Так, вся людність Галичини зростає за 1869—1910 рр. на 55%, міськ. на 81% (в тому ч. Львова на 137%, ін. М. і м-ок на 71%). Це було викликане суперечністю інтересів М. і землевласників, у руках яких була адміністрація краю, й екон. політикою Австрії, що утруднювала індустріалізацію Галичини й Буковини (див. ЕУ 1, 348—50 стор.). Розвивалися лише гол. М. обох країв — Львів й Чернівці, М., які були важливими зал. вузлами (Станиславів, Стрий та ін.) й М. нафтового басейну — Дрогобич і Борислав; до цих М. напливало не тільки укр. сіль. населення, але ще сильніше поль. з Зах. Галичини.

У другій пол. 19 в. до тиску поль. суспільства приєднався ще тиск адміністрації, яку австр. уряд, після угоди з поляками, передав останнім. Однак при відродженій укр. нац. свідомості і в більш правових умовах Австрії укр. елемент міцнішав у М. Галичини й Буковини. М. стали осередками укр. політ. і культ. життя, а Львів в кін. 19 в. — осередком укр. нац. життя всієї України (див. ЕУ 2, стор. 1409). Важливим осередком були Чернівці, меншими — Перемишль, Станиславів, Коломия, Тернопіль, Стрий, Бережани й ін.; на Закарпатті в деякій мірі — Ужгород.

Впорядкування і забудова М. не йшли пропорційно до їхнього зростання. Навіть у великих М. тільки центральна частина була щільно забудована і впорядкована (див. Київ, стор. 1007). М. на Центр. і Сх. Землях мали ледве 23% кам'яних будинків (в М. з понад 100 000 населення — 42%), 33% не мали вогнетривкого даху, бл. 90% будинків були одноповерхові (у М. понад 100 000 насе-

лення — 73%) — ч. на поч. 20 в. Краще стояла справа в Галичині.

Більшість М. мали мішаний госп. характер; пром. — були М. Донбасу, Катеринослав, Харків, в Галичині — Борислав (див. докладніше ЕУ 1, стор. 181).

1914—40 рр. Перші роки війни на Центр. і Сх. Землях спричинили зростання М., гол. великих, як завдяки напливу до них утікачів, так і евакуації на Сх. Україну пром. зав. з Польщі й Прибалтики. У перші роки революції і укр. державності (1917—18) до М. напливав укр. елемент з сіл. і м-ок, також до укр. спіль-

ноти поверталися відчужені від неї прошарки міськ. населення. Це допомагало українізувати установи, творити нові екон. підприємства, розбудовувати кооп. центральні та культ. установи. Але цей процес був перерваний дальшими подіями, зокрема больш. навалою на Україну і голодом у М. у 1920—21 рр. В ці роки населення М. зменшилося на $\frac{1}{4}$.

З 1923 р. людність М. знову зростає і 1926 р. досягла довоєнної кількості. Вже на поч. 1920-их рр. в УССР було проведено перегляд мережі М. і м-ок у зв'язку з їх екон. характером. Крім М., введено категорію т. зв. селищ міськ. типу (с.м.т.), які ділилися на офіц. (вони мали права М.) і неофіц., що підпорядковувалися сільрадам. З квітня 1924 р. М. вважалися оселі, які мали не менш 10 000 меш., с.м.т. не менш 3 000 меш., якщо більшість їх не була зайнята в сіль. госп-ві. У зв'язку з цим майже 40% давніх М. втратила титул М., зате М. став ряд м-ок і сіл. 1926 р. в УССР було (в межах до 1939 р.) 80 М., 96 офіц. і 226 неофіц. с.м.т. Далі у зв'язку із поширенням індустріалізації їхнє ч. постійно зростало: у 1940 р. нараховувалося (в межах до 1939 р.) вже 179 М. і 397 с.м.т., в яких жило 36,2% всієї людності (в УССР в сучасних межах — 33,4%).

Під кін. 1920-их рр., а особливо протягом 1930-их рр., в наслідок колективізації й голоду, а також організованого набору робочої сили в колгоспах для праці в пром-сті та напливу молоді до вищих шкіл в усіх більших М. УССР відбувся масовий наплив українців. У той же час — між 1924 і на поч. 1930-их рр. в М. урядово велася політика т. зв. *українізації*, тобто введення укр. мови не тільки в шкільництві, культурі, пресі тощо, але й в адміністрації, в комунальних об-

слугах, в госп-ві. В кін. цього періоду М., навіть на півд. України й на Донбасі, набрали укр. характеру не лише з уваги на наплив укр. населення з села, але й формою (вивіски, оголошення, назви вулиць укр. мовою), помітно поширилася

Полтава у другій пол. 19 в.

й подекуди переважала розмовна укр. мова на вулицях і в установах. Однак неукр. населення М. чинило опір українізації. Після припинення політики українізації відновився поступовий процес русифікації М., керований Москвою.

Після колективізації й занепаду села центр ваги укр. нац. культ. й політ. життя перейшов остаточно до М. Уже в 1930-их рр. українці мали чисельну перевагу навіть і в більшості півд. пром. М., а серед робітництва становили вже понад $\frac{2}{3}$ (серед техн. та госп. кадрів — понад пол.). Правда, больш. влада намагалася регулювати наплив населення до М. засобами обов'язкової поліційної приписки, розподілом прав на помешкання тощо, але попит на робочу силу в надзвичайно швидко зростаючій пром-сті та загалом у М. утруднював урядовий контроль, а тому навіть розкуркуленим селянам, що втікали з села, іноді вдавалося осідати й знаходити працю в М.

М. Зах. України не зазнали в той час поважніших змін; в них жило у 1921 р. 18,5% всього населення, 1931 р. 18,4%. Але позначалася тенденція зміцнення укр. нац. елементу, що з сіл (зокрема в Галичині й на Закарпатті) протискався до М. Також і соц. характер укр. міськ. населення зазнав змін. За Австрії доступ до установ для українців був порівняно легший, і туди була скерована увага суспільства. У Польщі й Румунії він був майже неможливий; зате збільшувалися кадри укр. пром. робітництва й ремісництва, дрібних торговців, представників укр. кооперації й вільних професій. Так при всіх перешкодах, які ставила чужа адміністрація і суспільство, творився і міцнів укр. «третій стан».

Після 1940 р. У 1941—45 рр. чимало М. було знищено, а їхнє населення зменшилося приблизно до 60% порівняно з 1940 р. (див. ЕУ 1, стор. 154—55). Довоєнний стан людности М. відновився на поч. 1950-их рр. і відтоді вже постійно зростає та сягає в УССР на поч. 1964 р. до 22,5 млн, а на всіх укр. землях до 27 млн. Разом з цим цілковитої зміни зазнав нац. склад людности М. в наслідок війни (знищення жидів німцями, виїзд поляків) і напливу до М. українців (з сіл), а ще більше росіян.

Упродовж 1945—50 рр. для відбудови зруйнованого госп-ва УССР до М. наїхало багато росіян, бо укр. техн. та госп.-адміністративних кадрів і навіть фахових робітників бракувало — частина їх згинула в роки терору перед війною, значна частина пропала під час війни або не повернулася з евакуації та з еміграції. Зокрема напливав чужонац. елемент із сходу до зах.-укр. М. на місце поль. і жид. фахівців і робітників, напр., до нафтової пром-сти, на новозбудовані автобусний та ін. зав. Львова (лише протягом 1946—48 рр. 2 000 родин за офіц. даними). Про наявність політ. мотивів у цій іміграції росіян до М. України свідчить, що в них поселилося також багато демобілізованих рос. офіцерів та ветеранів війни, що зайняли посади зокрема в сер. адміністративному апараті й пізніше перевезли свої родини.

Також і після 1950 р. на Україні ще відчувається деяка нестача місц. фахових кадрів, тим більше, що певну кількість їх Москва висилає на працю поза межі УССР. Тому ще й нині до УССР прибувають переселенці з Росії та осідають назавжди в М., хоч за останній час наплив їх зменшується. Поруч з цим, впродовж повосного періоду й далі напливають українці до М. із сіл та м-ок, при чому поступово цей наплив збільшується, бо попит на робочу силу в М. УССР безперервно великий; зусилля влади обмежити та контролювати наплив людности до М. паспортною системою і припискою допомагає лише частково. Змагання за помешкання, побутові обслуги, кращі місця праці й далі в М. гостре, хоч на відміну від передвоєнного стану тепер українцям доводиться конкурувати гол. ч. з росіянами та поміж собою, а не з жидами та поляками, як раніше. Хоч серед міськ. населення українці тепер мають більшу вагу, ніж перед війною, русифікація М. зробила помітний поступ завдяки наявності сильної рос. меншини та урядовій політиці. Більшість сер. шкіл та майже всі вищі школи в М. провадять навчання рос. мовою, рос. мова панує в міськ. культ.-

побутових закладах, в урядових та ін. установах, а також і на вулицях центр. М.

Сучасне розміщення М. Зростання населення М. і с. м. т. УССР (в млн і в % до всього населення) видно з таблиці:

Роки:	млн	%
1897	4,4	16,0
1913	6,8	19,4
1926	7,5	19,8
1. 1. 1940	13,6	33,6
1945	8,7	27,7
1956	15,9	39,2
15. 1. 1959	19,1	45,6
1. 1. 1964	22,5	50,4

У 1965 р. УССР нараховувала 365 М. і 846 с. м. т. (1959 р. — 332 і 744). За своїм значенням М. поділяються на респ. (в УССР — Київ і Севастопіль), обл. (111) і районного (252) підпорядкування.

На всіх укр. землях у 1964 р. жило 27 млн міськ. людности (46% всієї; ч. приблизні) в 435 М. і 925 с. м. т.

Ч. міськ. поселень збільшилося (й збільшується) ще й тому, що змінюється критерій, за якими оселі вважаються М. чи с.м.т.; з 1956 р. в УССР вважаються М. такі оселі, що мають понад 10 000 меш.; с.м.т. і роб. селища повинні мати не менш 2 000 меш., з яких більше, ніж 60%, зайняті поза сіль. госп-вом (в обох випадках дозволяються винятки; критерій для визначення М. і с.м.т. в РСФСР і в ін. сов. респ. дещо відмінні).

Величина всіх міськ. поселень в УССР і ч. меш. в них на 1939 і 1959 рр. такі:

Групи М. і с. м. т. за ч. населення	ч. М. і с. м. т.		меш. в них в млн	
	1939	1959	1939	1959
до 20 тис.	620	936	4,0	6,0
20—50 „	72	91	2,2	2,8
50—100 „	21	25	1,5	1,9
100—500 „	16	19	3,1	4,3
понад 500 „	4	5	2,8	4,1
Разом	733	1 076	13,6	19,1

Щораз більше населення живе у великих М. — понад 100 000 меш., як це й видно з таблиці (а — ч. М.; б — їх населення в млн):

1890		1897		1926		1939		1959	
а	б	а	б	а	б	а	б	а	б
1	0,1	5	1,1	7	2,1	20	5,9	24	8,4

1926 р. в М. УССР, що мали понад 100 000 меш., жило 5,5% всього і 28% міськ. населення, числа на 1940 р.: 14,5 і 44%, 1959 — 20 і 44% (в РСФСР — 27 і 52%, у Польщі — 20 і 46%, в ЗДА — 28 і 45%). В кін. 1950-их рр. на Україні повилилися перші мільйонові М.

Розвиток найбільших М. України такий (в тис.):

Роки	1860	1897	1926	1939	1.1.1964
Київ	71	248	514	847	1 292
Харків	50	174	417	833	1 048
Донецьке	—	28	106	466	836
Одеса	114	404	421	602	721
Дніпропетровське	19	120	234	527	755
Запоріжжя	4	19	56	282	529
Львів	70	160	310	340	487
Кривий Ріг	—	15	31	189	4361
Макіївка	—	—	79	242	3811
Краснодар	8	66	163	193	3431
Горлівка	—	—	23	181	2932
Жданів	6	31	49	222	2842
Луганське	6	20	72	215	323

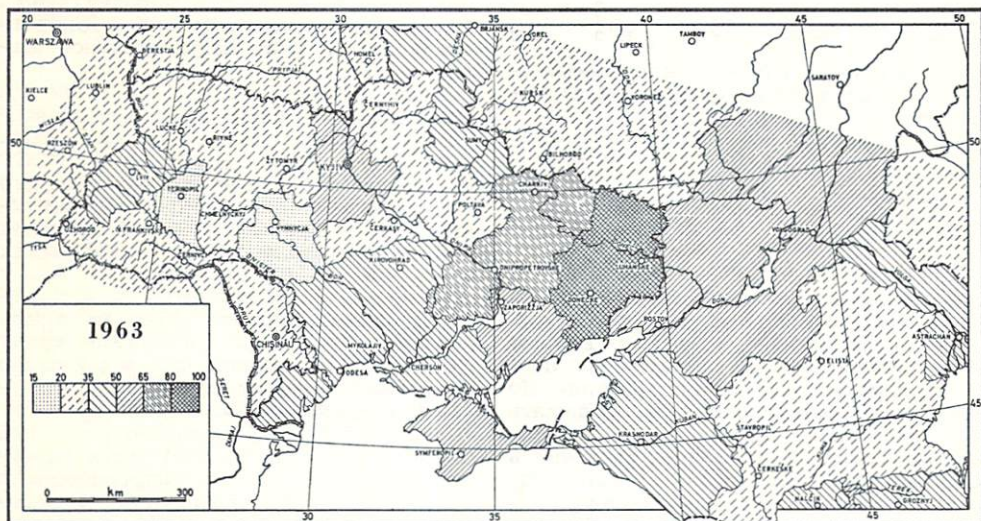
1) 1961 р. 2) 1959 р.

Фактично у великих М. живе значно більше населення, бо чимало осель, положених поблизу них, зливаються з ними в одне госп. і культ.-побутове ціле (М. сателіти або супутники). Разом з ними існують на Україні 4 міські агломерації, що нараховують понад 1 млн меш., 6 з 1/2 — 1 млн меш. (оцінки на 1964 р.): Донецьке — Макіївка (1,7 млн), Харків (1,6), Київ (1,5), Дніпропетровське (1,15), Горлівка — Снакієве (0,8), Одеса (0,8), Кадіївка — Алчевське (0,7), Запоріжжя (0,6), Кривий Ріг (0,6), Львів (0,55).

(85,7% всього населення), у Дніпровському пром. р-ні (69,4%) і в Кривому Розі (69,4%), найменше в зах. Лісо-степу (у Вінницькій обл. 19,3%, числа на 1964 р.). Подробиці — див. карти, *Донецький басейн* (572—73 стор.).

Деяке уявлення про екон. характер М. України дає перепис 1959 р. За ним, основним заняттям міськ. населення є пром-сть разом з будівництвом, транспортом і зв'язком — 59,3% (1926 р., хоч чисел не можна точно порівнювати, — 32,5%), 8,4% (17%) працювало в сіль. госп-ві, 7,8% (7,4%) у торгівлі й нар. харчуванні, 19,7% у невиробничих галузях, 4,8% — в інших. Докладніше див. *Міське господарство*.

Національні відносини. М. України мали віддавна різнонац. характер, хоч заг. до 19 в. переважала укр. людність. З 13 в. до М. прибували в більшій кількості вірмени й німці, з 14 в. жида і поляки, з кін. 18 в. — росіяни. Стан посідання панівних націй — поляків і росіян збільшувався ще через асиміляцію українців. Тому до 1940 р. М. на Зах. Україні мали укр.-поль.-жид.

Міська людність у % всієї людности

До кін. 19 в. М. України були назагал розміщені пропорційно до густоти населення. Більше значення мали ті з них, які, завдяки корисному геогр. положенню, зокрема на пограниччі різних геогр. країв, стали осередками більшої території (див. ЕУ 1 стор. 179). Тому аж до 1914 р. найбільше міськ. людности нараховувала надморська Україна, а Одеса була найбільшим М. Нині розміщення міськ. людности нерівномірне. Воно становить найбільший відсоток у Донбасі

характер, на Правобережжі і зах. Степу — укр.-жид.-рос., на Лівобережжі, сх. Степу й Кубані — укр.-рос., на Буковині — укр.-жид.-нім.-рум., на Закарпатті — укр.-жид.-угор. (у 1920-30-их рр. також чес.). Зокрема неукр. характер мали великі М. До цього треба додати, що більшість жидів і частина українців говорили мовою панівних народів рос. чи поль. Ще слабший був стан посідання українців з екон. погляду. Докладніше див. ЕУ 1, стор. 158.

Сучасний нац. склад М. УССР за переписом з 1959 р. і порівняння з 1926 р. (% в дужках) видно в таблиці:

Усе населення	у 1 000 19 147	у % 100,0
в тому ч.:		
українці	11 782	61,5 (41,3)
росіяни	5 726	29,9 (22,2)
жиди	810	4,2 (2,4)
поляки	163	0,9 (0,5)
інші	666	3,5 (5,6)

1959 р. в М. УССР жило 36,8% всіх українців, у 1926 р. тільки 10%, з усіх росіян в УССР жило 1959 р. 81% у М. (в усьому ССРСР — 58%), 1926 р. тільки 46%.

Прикладом змін нац. відносин є Київ і Львів (у відсотках; для Львова ч. при-близні):

	Київ		Львів	
	1926	1959	1931	1959
українці	42,1	60,1	16,3	60
росіяни	24,1	23,0	—	27
жиди	27,2	13,9	31,9	6
поляки	2,7	0,8	50,0	4
інші	3,9	2,2	1,8	3
разом	100,0	100,0	100,0	100

За переписом з 1959 р. склад населення М. УССР і Києва (в дужках) за мо-вою такий:

	в тис.	в %
українська	10 164	53,1 (43,6)
російська	8 487	44,3 (53,6)
інші	496	2,6 (2,8)
разом	19 147	100,0 (100,0)

Обличчя й будівництво М. На сучасне обличчя М. впливають гол. рельєф, іст. минуле і госп.-во. Рельєф території якогось М. впливає на його плян, зокрема на мережу вулиць. До найкраще розташованих М. належать М., положені на правих, високих берегах рік (напр., Київ) і ярах (Кам'янець Подільський), на горбах (Львів), на Кримському півд. і Чорноморському кавказькому берегах, у підніжжя Карпат і Кавказу.

Іст. минуле відбивається порівняно рідко на сучасному обличчі М., бо більшість їх виникла в новіші часи, а старі М. зазнали знищення під час воєн. З більших М. лише у Львові збереглося майже без змін старе М. (14—16 вв.), у менших — у Кам'янці Подільському, Замостві, Жовкві й т. д. В ін. М. (м. ін. і в Києві) слідами минулого є тільки окремі архітектурні пам'ятки, гол. церкви.

М. кол. Гетьманщини (з 17 в.), а ще більше Слобожанщини, Степу й Кубані (18—19 вв.) мають здебільша правильний

плян з однотипними будинками за урядовими зразками (царський указ з 1768 р.), див. пляни Дніпропетровського, Краснодору і Одеси. Це стосується і до нових дільниць давніх М., поставили у другій пол. 19 і на поч. 20 вв. Всі більші М. відзначалися великим контрастом між щільно забудованими центр. р-нами (60—80% площі) з модерним виглядом і за-недбаними периферіями. Малі М. своїм обличчям здебільшого мало різнилися від сіл, хоч майже завжди мали в центрі ринки (див. плян м-ка Кути, ЕУ 1, стор. 182 і світлинку сусідньої Вижниці — ЕУ 2, стор. 247). Найзандбанішими були робітничі селища в Донецькому (ЕУ 2, стор. 572) і Криворізькому басейнах (ЕУ 2, стор. 1170—71). Відмінне обличчя мали тат. М. в Криму (ЕУ 2, стор. 1178).

Роки першої світової війни й революції затримали будівництво М., зокрема великих. Пізніше, аж до 1940 р., попри будови нових М. у Донбасі і Дніпровському пром. р-ні, збільшення житлового фонду не дорівнювало зростанню населення М. (1917 р. на особу припадало 7,1 м² житлової площі, 1941 р. лише 4,5; законна норма з 1928 р. — 8,6 м²); також незадовільне було їхнє впорядкування. Багато М., зокрема в Донбасі й Дніпровському пром. р-ні, забудовувалися цілком хаотично.

Після руйнації М. у 1941—44-их рр. довоєнний житловий фонд був відновлений до 1951 р.; 1963 р. т. зв. «заг.» (див. стор. 681) житлова площа в М. УССР становить 237,8 млн м², так що на одного меш. припадає по 10,6 м² (за законом повинно бути 13,6 м²); у Києві припадає 10,8 м² (1956 лише 7,8), у 5 найбільших М. УССР — 10,1 (у Москві — 10,8, у ЗДА — бл. 16 м²). Розбудова М. відбувається більш пляново, ніж до війни, зокрема з 1955 р. (постанова уряду ССРСР). У повоєнний час відбудовано за новими плянами знищені М. (Севастопіль, Одеса, Київ, Харків, Полтава, Чернігів, Тернопіль та ін), виникли нові житлові квартали за стандартно виробленими плянами т. зв. мікрорайонів, з відносно добрим озелененням та побутовим упорядкуванням. Див. докладніше *Житлова проблема*, а також гасла, присвячені більшим М. та *Донецький басейн*.

Хоч великі М. України мали неукр. більшість і укр. життя було в них придушене росіянами чи поляками, все ж вони відогравали, починаючи з другої пол. 19 в., вирішальну роллю в розвитку укр. політ. і нац.-культ. життя. М. були осередками укр. політ. рухів, партій, у них працювали політ. діячі і формувалися осередки дії, що мали свій вплив і на малі М. та укр. село, яке було скорше людською ба-

зою укр. руху, але не його диспозиційним центром. Рольо каталізаторів укр. політ. і нац.-культ. життя у 19—20 вв. відігравали насамперед гол. М. іст. країв: Київ, Харків, Львів, Чернівці, Ужгород, а також Полтава, Чернігів, Катеринослав, Одеса, Катеринодар, Луцьке, Холм, Пряшів та ін., врешті чужі М. — столиці держав, під пануванням яких перебували укр. землі. З 1917 р. гол. М. стали осередками укр. державности, менші — центрами місц. адміністрації.

Важливими наук. осередками були Харків, Київ, Львів, Одеса з існуючими в них впродовж 19 в. ун-тами; пізніше університетськими М. стали Чернівці, Дніпропетровське, Ужгород, Донецьке; десятки М. мають ін. високі школи й наук. установи. В кін. 19 в. Львів став осідком Наук. Т-ва ім. Шевченка, у 1907 Київ Укр. Наук. Т-ва, а з 1918 р. Укр. Академії Наук. Видатну роль мали М. в розвитку укр. літератури, театру й ін. діянок мистецтва й зокрема укр. видавничого руху; по М. виникли численні бібліотеки й музеї. М. Правобережжя (особливо в першій пол. 19 в.) були також осередками поль. (Київ, Крем'янець, Житомир та ін.) і жид. культури. Важливим центром поль. культури (зокрема науки й освіти) в 19—20 вв. був Львів.

Архітектурне обличчя М. збагатилося багатьма будівлями й мист. пам'ятками (докладніше про окремі М. як центри науки й культури див. *Київ, Львів, Одеса, Полтава, Ужгород, Харків, Чернівці та ін.*).

Див. також *Місцева промисловість, Міське господарство, Міське самоврядування, Міщани.*

Література: Антонович В. О городах в Юго-Западной России по актам 1432—1798 г.

К. 1870; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. I—III. К. 1888—1902; Грушевський М. Історія України-Руси. тт. 1—10. Л.-К. 1899—1937; Грушевський М. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси. Руська Іст. Бібліотека, тт. XXIII—XXIV. Л. 1904; Семенов-Тяньшанський В. Город и деревня в Европейской России. П. 1910; Клименко П. Місто й територія на Україні за Гетьманщини (1654—1764). ЗІФВ УАН, кн. VII—VIII. К. 1926; Шаповал М. Місто й село. Зб. Суспільство, кн. III—IV. Прага 1926; Величко Г. Геогр. умови розвитку міст на Україні. Наук. Записки Укр. Н.-Д. Ін-ту Географії та Картографії, вип. II. Х. 1930; Вологодцев И. Особенности развития городов Украины. Х. 1930; Госплан УССР. Труды Комиссии по изучению перспектив развития городов. Выпуск I—II. Х. 1930; Jakowliw A. Das Deutsche Recht in der Ukraine. Ляйпціг 1942; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. К. 1954; Константинов О. Города Украинской ССР. Известия Всесоюзного Географического Общества. т. 86, вип. 3. М. 1954; Тихомиров М. Древнерусские города. М. 1956; Нариси стародавньої історії Укр. РСР. К. 1957; Дядиченко В. Нариси суспільно-політ. устрою Лівобережної України кін. XVII — поч. XVIII ст. К. 1959; Баранович А. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. М. 1959; Нестеренко О. Развитие пром-сти на Україні. ч. I—II. К. 1959—62; Города-спутники. сб. статей. М. 1961; Махрачов О. Населення і міста Укр. РСР. Зб. Укр. Геогр. Т-ва, ч. 5. К. 1962; Hornowa E. Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1509—1648. Опале 1963; Компан О. Міста України в другій пол. XVII ст. К. 1963; Слюсарский А. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Х. 1964.

Див. також літературу до поодиноких М.

В. Голубничий, Б. Кравців, В. Кубійович, О. Оглоблин.

